

ABOUT THE AUTHORS

Fukai Taiyo – PhD in Economics, assistant professor, University of Tsukuba, Tsukuba, Japan, e-mail: fukai.taiyo.gb@u.tsukuba.ac.jp

Issakhan Assemay Dikhankyzy – master's student, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan, e-mail: asemaiisakhan@gmail.com*

МРНТИ 06.01

JEL Classification: O1

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2024-1-102-117>

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ЕЛДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНЕ ӘСЕРІ

Б. Е. Айтжанова¹, Ж. З. Оралбаева¹, Г. К. Жанибекова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Экономика және бизнес жоғары мектебі, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеудің мақсаты: сыбайлас жемқорлықтың елдің экономикалық қызметіне әсерін талдау болып табылады, екі негізгі аспектіге ерекше назар аударылады: әлеуметтік теңсіздік және тұрақты экономикалық даму. Осы зерттеу шеңберінде сыбайлас жемқорлық тәжірибелері экономикалық ресурстардың бөлінуіне және әртүрлі әлеуметтік топтардың мүмкіндіктеріне, сондай-ақ ел экономикасының орнықты дамудың ұзақ мерзімді сын-қатерлеріне бейімделу қабілетіне қалай әсер ететінін жүйелі түрде зерделеуге әрекет жасалады. Зерттеу сыбайлас жемқорлықтың экономикалық процестерге кері әсерін тигізетін, әлеуметтік алшақтықтарды тереңдетуге және тұрақты даму негіздерін бұзуға әкелетін тетіктерді анықтауға бағытталған. Сыбайлас жемқорлық схемаларының нарықтық ынталандыруды және ресурстарды бөлуді қалай бұрмалауы, сол арқылы инновациялар мен адам және қаржылық капиталды тиімді пайдалануға кедергілер тудыруы мүмкін екендігін талдауға ерекше назар аударылады.

Әдіснамасы: статистикалық деректерді, халықаралық есептерді талдауды қоса алғанда, сандық және сапалық талдауды қолдану.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы: сыбайлас жемқорлықтың экономикалық тиімділікке, инвестициялық ахуалға және ресурстарды бөлуге әсер ету тетіктеріне жаңа көзқарас ұсыну.

Зерттеу нәтижелері: сыбайлас жемқорлықтың экономикалық өсуге, инвестициялық климатқа теріс әсерін анықтау және әлеуметтік теңсіздікті күшейту. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімді күрес бойынша ұсынымдар ұсыну.

Түйін сөздер: сыбайлас жемқорлық, экономикалық қызмет, әлеуметтік теңсіздік, тұрақты даму, инвестициялық ахуал.

КІРІСПЕ

Қазіргі әлемде сыбайлас жемқорлық елдердің экономикалық дамуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады. Бұл құбылыс микроэкономикалық процестерден бастап жаһандық экономикалық тенденцияларға дейінгі экономикалық қызметтің барлық деңгейлеріне айтарлықтай әсер етеді. Сыбайлас жемқорлық нарықтық тетіктердің бұрмалануына, мемлекеттік басқару тиімділігінің төмендеуіне және инвестициялық ахуалдың нашарлауына алып келеді, бұл өз кезегінде экономикалық өсуді тежейді және әлеуметтік теңсіздікті тереңдетуге ықпал етеді. Сыбайлас жемқорлықтың елдің эконо-

микалық қызметіне әсерін зерттеу осы құбылыспен күресудің тиімді стратегияларын әзірлеу үшін өте маңызды.

Сыбайлас жемқорлықтың елдің экономикалық саласына әсері туралы зерттеу аясында Президенттің 2022 жылғы 1 ақпандағы мәлімдемесін атап өту маңызды. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселелеріне арналған кеңес барысында Мемлекет басшысы мемлекеттік саясаттың негізгі аспектісі ретінде осы салада батыл әрекет ету қажеттігін атап өтті. Оның пікірінше, сыбайлас жемқорлықты ойдағыдай еңсеру заңдылық қағидаттарын бекіту және тиімді құқықтық мемлекет құру үшін маңызды фактор болып табылады [1].

Әдебиетке шолу. Соңғы онжылдықтарда сыбайлас жемқорлық мәселелері көптеген зерттеушілердің назарын аударды. Г. Е. Гендлер мен А. А. Паксюткин [2] сыбайлас жемқорлықтың түрлерін, соның ішінде саяси, экономикалық және әлеуметтік түрлерін анықтап, олардың әлеуметтік процестерге әсерін талдайды. Олардың пікірінше, саяси саладағы сыбайлас жемқорлық экономикаға ең жойқын әсер етуі мүмкін, өйткені ол ресурстардың тиімсіз бөлінуіне және елдің инвестициялық тартымдылығының төмендеуіне әкеледі. Н. Епифанова [3] өз еңбегінде сыбайлас жемқорлықты зерттеу үшін экономикалық теорияның әдістерін пайдаланып, сыбайлас жемқорлық транзакциялық шығындарды арттыру және кәсіпкерлік пен инвестицияға кедергілер жасау арқылы экономикалық қызметтің тиімділігін айтарлықтай төмендететінін анықтады.

А. В. Шашкова [4] сыбайлас жемқорлықты саяси теория мен практиканың проблемасы ретінде қарастырып, саяси сыбайлас жемқорлық мемлекеттік басқарудың тұрақсыздануына және азаматтардың мемлекеттік институттарға сенімінің төмендеуіне әкелетінін, бұл түптеп келгенде экономиканың дамуына кері әсерін тигізетінін атап көрсетеді. Ал А. Ж. Панзабекова [5] сыбайлас жемқорлықты қабылдауға әлеуметтік-мәдени факторлардың әсерін зерттейді және мәдени сипаттамалар мен әлеуметтік нормалар сыбайлас жемқорлық мінез-құлық үлгілерін қалыптастыруда шешуші рөл атқаратынын дәлелдейді. Бұл сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияларды әзірлеу кезінде мәдени контекстті ескерудің маңыздылығын растайды.

С. Роуз-Акерман [6] «The Economics of Corruption» атты еңбегінде сыбайлас жемқорлық нарықтық механизмдерді бұзып, ресурстарды тиімсіз бөлуге және экономикалық өсудің төмендеуіне әкелетінін атап көрсетеді. Ол сондай-ақ сыбайлас жемқорлықпен күресу және экономикалық көрсеткіштерді жақсарту үшін институционалдық реформалар қажеттігін атап өтті.

Зерттеулердің көпшілігі сыбайлас жемқорлық пен экономикалық даму арасындағы байланысты талдауға және оны жеңу жолдарын зерттеуге бағытталған. Дегенмен, мәселені ғылыми тұрғыдан түсінуге қосқан елеулі үлесіне қарамастан, одан әрі терең және жан-жақты талдау қажет.

Жыл сайын Transparency International халықаралық ұйымы дүние жүзіндегі елдерге сыбайлас жемқорлықты қабылдау рейтингін береді. Ұзақ жылдар бойы Қазақстан бұл рейтингте тұрақты түрде көрініп, өзінің төменгі қатарын иеленіп келеді: 2022 жылы Қазақстан 180 елдің ішінде 101-ші орынға ие болды [7]. Бұл зерттеу сыбайлас жемқорлықтың елдің экономикалық белсенділігіне әсерін егжей-тегжейлі зерттеуге бағытталған. Статистикалық деректерді және халықаралық есептерді талдау негізінде зерттеу сыбайлас жемқорлықтың экономикалық көрсеткіштерге, инвестициялық ахуалға және ресурстарды бөлуге әсер ететін тетіктері туралы жаңа түсініктерді ұсынады. Әлеуметтік теңсіздік пен тұрақты экономикалық даму мәселелеріне ерекше назар аударылады. Бұл жұмыстың мақсаты проблеманы талдау ғана емес, сонымен қатар елдегі экономикалық жағдайды жақсартуға көмектесетін сыбайлас жемқорлықпен тиімді күресу бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БӨЛІГІ

Сыбайлас жемқорлық мәселесі халықаралық масштабтағы проблемаға айналды, өйткені ол саяси құрылымы мен экономикалық даму деңгейіне қарамастан барлық елдерге тән, сонымен қатар нарықтық экономикасы бар демократиялық мемлекеттерде де кездеседі. Бұл жеке пайда үшін берілген билікті немесе лауазымды теріс пайдалану. Біріккен Ұлттар Ұйымының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы

халықаралық күрес жөніндегі негізгі құжатында: «Сыбайлас жемқорлық – жеке пайда үшін пайда алу мақсатында мемлекеттік билікті теріс пайдалану» анықтама берілген [8].

Сыбайлас жемқорлықтың бірнеше түрлері бар, соның ішінде:

1. Парақорлық белгілі бір қолайлылық немесе биліктегі адамнан қолайлы шешімдер алу үшін ақша, сыйлықтар немесе қызметтер сияқты материалдық құндылықтарды беру ретінде анықталады. Сыбайлас жемқорлықтың бұл түрі ең кең таралған және әртүрлі салаларда, мемлекеттік және жеке секторда болуы мүмкін. Мұндай транзакциялар әдетте рұқсаттарды, лицензияларды немесе басқа ресми құжаттарды алуды талап ететін бюрократиялық процестерді қамтиды және жеке пайда үшін мемлекеттік қызметті анық теріс пайдалануды білдіреді;

2. Непотизм – кәсіптік біліктілігіне немесе сіңірген еңбегіне қарамастан туыстары мен достарына жұмыс орындарын беру, жоғарылату, келісім-шарттар беру немесе жақсылық жасауды көздейтін сыбайлас жемқорлық әрекеттерінің түрлері. Сыбайлас жемқорлық қызметіндегі бұл құбылыс жеке байланыстар мен қарым-қатынастардың пайдасына кәсіби критерийлер мен құзыреттерді әдейі елемеймен байланысты.

Басқару және әкімшілік процестерде непотизм мен жақындықты пайдалану әділдік пен тең мүмкіндіктердің негізгі принциптерін бұзады. Бұл жеке байланыстар мен қарым-қатынастармен салыстырғанда кәсіби қасиеттер мен адал еңбек екінші орында тұратын жүйенің қалыптасуына әкеледі. Бұл жағдай ұйымдардың тиімділігі мен өнімділігіне нұқсан келтіріп қана қоймайды, сондай-ақ мұндай байланыстары жоқ білікті мамандардың демотивациясын тудырады. Кеңірек әлеуметтік-экономикалық орта жағдайында непотизм мен жақындық әлеуметтік теңсіздікті айтарлықтай арттырып, қоғамдағы сыбайлас жемқорлық мәселелерін тереңдете алады;

3. Сыбайлас жемқорлықтың жиі кездесетін көріністерінің бірі – жеке тұлғалардың мемлекеттік ресурстарды заңсыз пайдалануы. Сыбайлас жемқорлықтың бұл түрі жеке пайда үшін мемлекеттік мүлікті рұқсатсыз пайдалану немесе билік ету болып табылады. Сыбайлас жемқорлықтың бұл түрінің негізгі аспектілері құқық бұзушылықтың кең ауқымын қамтиды, бірақ олармен шектелмейді: мемлекеттік келісім-шарттардағы алаяқтық, мемлекеттік мүлікті ұрлау, мемлекет қаражатын мақсатсыз пайдалану және т.б.

Бұл әрекеттер заң мен этикалық нормаларды бұзу болып қана қоймай, қоғамның экономикалық және әлеуметтік әл-ауқатына айтарлықтай зиян келтіреді. Олар мемлекеттік институттарға деген сенімге нұқсан келтіреді, мемлекеттік басқарудың тиімділігін төмендетеді және мемлекет қаражатының ұтымсыз жұмсалыуына әкеледі. Бұдан шығатыны, сыбайлас жемқорлықтың мұндай түрлерімен күресу сыбайлас жемқорлыққа қарсы ұлттық саясат шеңберінде басымдыққа айналуы тиіс;

4. Жеке бас пайдасы үшін ережелер мен рәсімдерді бұрмалау ретінде анықталған әкімшілік сыбайлас жемқорлық мемлекеттік сектордағы сыбайлас жемқорлық мінез-құлқының кең таралған нысандарының бірі болып табылады. Сыбайлас жемқорлықтың бұл түрі жеке пайданы көздеу мақсатында белгіленген заңды рәсімдер мен ережелерді бұрмалайтын немесе бұзатын мемлекеттік қызметкерлердің әрекеттерінен көрінеді.

Әкімшілік сыбайлас жемқорлықтың ерекшелігі оның мемлекеттік қызмет көрсету процестеріне әсері болып табылады. Бұған ресми белгіленген процестер мен критерийлерді айналып өтетін рұқсаттарды, лицензияларды немесе басқа реттеу шешімдерін беру кіреді, бірақ олармен шектелмейді. Мұндай әрекеттер мемлекеттік басқарудағы әділдік, тиімділік және ашықтық қағидаттарының бұзылуына әкеліп соғады, халықтың мемлекеттік институттарға деген сеніміне нұқсан келтіреді.

Әкімшілік саладағы ережелер мен рәсімдерді бұрмалау тек құқықтық жүйеге зиянын тигізіп қана қоймайды, сонымен қатар азаматтар мен бизнес үшін тең емес бәсекелестік алаңын тудырады, бұл экономикалық тиімсіздікке және әлеуметтік толқулардың күшеюіне әкелуі мүмкін. Демек, әкімшілік сыбайлас жемқорлықпен күрес – заңдылықты нығайтудың және мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттырудың негізгі аспектісі [2].

Сыбайлас жемқорлықтың осы түрлерін түсіну олардың алдын алу мен күресудің тиімді стратегиялары мен шараларын әзірлеуге көмектеседі. Бұл мемлекеттік және жеке секторда ашық және әділ басқару жүйелерін құру үшін де маңызды.

Сыбайлас жемқорлықтың себептері мен салдарын түсіндіретін теориялар талқылайтын болсақ:

Экономикалық теория сыбайлас жемқорлық заңсыз қызметтерге сұраныс пен ұсыныстың теңгерімсіздігінен туындайтын «сыбайлас жемқорлық нарығы» тұжырымдамасына негізделген. Теория сыбайлас жемқорлықты экономикалық ынталандыру және нарықтық принциптер тұрғысынан қарастырады. Ол сыбайлас жемқорлық заңсыз қызметтерге сұраныс пен ұсыныс арасындағы теңгерімсіздіктен туындайды деп болжайды. Бір жағынан, адамдар немесе компаниялар белгілі бір артықшылықтарға қол жеткізуге ұмтылған кезде сыбайлас жемқорлық қызметтерге сұраныс бар. Екінші жағынан, сыбайлас жемқорлық қызметтерді ұсыну шенеуніктер пара алу мүмкіндігіне азғырған кезде пайда болады. Бұл теория сыбайлас жемқорлықтың алдын алу үшін экономикалық ынталандырулар мен жазалардың маңыздылығын атап көрсетеді [3, 37 б.];

Саяси теория сыбайлас жемқорлықты саяси институттардың әлсіздігі мен мемлекеттік органдардың ашықтығының болмауының нәтижесі деп санайды. Бұл тәсіл сыбайлас жемқорлықтың негізгі себебі ретінде саяси институттардың әлсіз жақтарына назар аударады. Бұл теорияға сәйкес, сыбайлас жемқорлық саяси институттар тиімсіз, ашықтық пен есептілікті сақтауға қабілетсіз немесе мүдделі емес орталарда өркендейді. Ашықтықтың болмауы және есеп берудің әлсіз тетіктері сыбайлас жемқорлық әрекеттері үшін қолайлы жағдай туғызады. Демократиялық институттар мен құқықтық жүйені нығайту сыбайлас жемқорлықпен күресудің негізгі тәсілі ретінде қарастырылады [4];

Әлеуметтік-мәдени теория сыбайлас жемқорлықты белгілі бір қоғамдардағы әлеуметтік және мәдени нормалардың бөлігі ретінде қарастырады. Ол сыбайлас жемқорлықты өзара көмек, қайырымдылық және жеке байланыстар ерекше мәнге ие кейбір мәдениеттерде қалыпты жағдай ретінде қабылдауға болады деп болжайды. Мұндай қоғамдарда сыбайлас жемқорлық әдеттегі әлеуметтік тәжірибелер ретінде жасырылуы мүмкін. Әлеуметтік-мәдени тәсіл сыбайлас жемқорлықпен тиімді күресу үшін қоғамдық нормалар мен құндылықтарды өзгерту қажеттігін атап көрсетеді [5, 161 б.].

Бұл теориялар бір-бірін жоққа шығармайды, керісінше толықтырады, сыбайлас жемқорлықтың себептері мен салдары туралы көп деңгейлі түсінік береді. Олар сондай-ақ сыбайлас жемқорлықпен табысты күресу үшін экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени факторларды ескеретін кешенді тәсіл қажет екенін атап көрсетеді.

Сыбайлас жемқорлық экономикалық саясат пен басқаруға айтарлықтай әсер етеді, жеке-жеке тоқталып кететін болсақ:

1. Экономикалық дамудың бұрмалануы, сыбайлас жемқорлық ресурстарды ұтымды бөлу принциптерінің бұрмалануына әкеледі. Ресурстар тиімділік, меритократия немесе экономикалық орындылық негізінде бөлінудің орнына, олар пара мен жеке байланыстар негізінде бөлінеді. Бұл ресурстарды оңтайлы пайдаланбауға, өнімділіктің төмендеуіне және сайып келгенде экономикалық өсудің баяулауына әкеледі. Инвестициялар мен дамудың басымдықтары бұрмалануы мүмкін, бұл елдің ұзақ мерзімді дамуына теріс әсер етеді;

2. Сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі болжанбайтын және сенімсіз бизнес-ортаны қалыптастырады. Шетелдік инвесторлар пара төлеу қажеттілігімен және ашық емес ережелермен бетпе-бет келіп, инвестициялау үшін балама нарықтарды іздей алады. Сыбайлас жемқорлық сонымен қатар компаниялардың операциялық шығындарын арттырады, бұл бизнесті жүргізуді тиімсіз етеді және экономикалық тәуекелдерді арттырады. Қылмысты зерттеуге экономикалық көзқарасқа сәйкес, С.Роуз-Аккерман сыбайлас жемқорлықты қылмыстың жасалуына және ол үшін ықтимал жазаға байланысты тәуекел жағдайында экономикалық мінез-құлықтың бір түрі ретінде қарастырады [6, 189 б.];

3. Сыбайлас жемқорлық мемлекеттік бюджетте айтарлықтай шығындарға әкеледі. Бұл мемлекеттік қаражатты заңсыз пайдалану, салық төлеуден жалтару және мемлекеттік сатып алудағы алаяқтық түрінде көрінуі мүмкін. Бюджет қаражатының ағуы және салық түсімдерінің төмендеуі мемлекеттің әлеуметтік бағдарламалар мен инфрақұрылымға инвестицияларды қаржыландырудағы мүмкіндіктерін шектейді, бұл қоғамдық әл-ауқат пен экономикалық дамуға теріс әсер етеді.

Бұл саладағы зерттеулерді Дүниежүзілік банк, Халықаралық валюта қоры және Transparency International сияқты көптеген халықаралық ұйымдар жүргізді, олар сыбайлас жемқорлықтың елдердің экономикалық дамуы мен саясатына терең әсерін көрсетеді.

Сыбайлас жемқорлықтың елдің экономикалық қызметіне әсерін зерттеу үшін талдаудың сапалық және сандық әдістерін қамтитын кешенді тәсіл қолданылады. Қолданылатын деректерді жинау және талдау әдістерінің сипаттамасы:

1. Сандық талдау:

– Статистикалық деректерді жинау – Transparency International және Дүниежүзілік банк сияқты беделді халықаралық ұйымдардың сыбайлас жемқорлық деректерін пайдалану сандық талдаудың негізгі элементі болып табылады. Сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі және басқа да жаһандық есептер әртүрлі елдердегі сыбайлас жемқорлық деңгейлерін салыстыру және талдау үшін құнды деректерді ұсынады. Бұл деректер сыбайлас жемқорлық деңгейі мен экономикалық көрсеткіштер арасындағы тенденцияларды, заңдылықтарды және корреляцияларды анықтау үшін пайдаланылуы мүмкін;

– Жылы эконометрикалық модельдеу, регрессиялық талдауды қолдану сыбайлас жемқорлық деңгейі мен жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ), инвестиция деңгейі және кедейлік сияқты экономикалық айнымалылар арасындағы байланысты сандық бағалауға мүмкіндік береді. Бұл сыбайлас жемқорлық деңгейіндегі өзгерістер елдің экономикалық жағдайына қалай әсер ететінін түсінуге көмектеседі. Регрессиялық талдау сонымен қатар сыбайлас жемқорлықпен қандай факторлар қатты байланысты екенін және бұл қатынастардың әртүрлі контексттерде қалай өзгеретінін анықтай алады.

2. Сапалық талдау ретінде құжаттарды талдау – заңнамалық және нормативтік актілерді, үкіметтік және үкіметтік емес ұйымдардың есептерін зерделеу қолданылды.

Сыбайлас жемқорлықтың экономикаға қалай әсер ететінін бағалау үшін әртүрлі негізгі көрсеткіштерді қарастыру маңызды. Бұл көрсеткіштер сыбайлас жемқорлықтың экономикалық құрылымдарға қаншалықты терең енетінін және оның елдің экономикалық дамуына қалай әсер ететінін түсінуге көмектеседі.

Елдің экономикалық өсуі әдетте жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) өсу қарқынымен өлшенеді. Зерттеулер көрсеткендей, сыбайлас жемқорлық экономикалық өсуге қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді әсер етуі мүмкін. Сыбайлас жемқорлық көбінесе экономикалық шешімдердің бұрмалануына және ресурстардың мисаллокациясына әкеледі, бұл экономиканың тиімділігін төмендетеді және оның өсуін тежейді. Сыбайлас жемқорлық деңгейі жоғары елдерде инвестициялар көбінесе ең өнімді секторларға емес, максималды пара немесе рента алуға болатын салаларға бағытталады. Бұл экономиканың жалпы тиімділігінің төмендеуіне және оның өсуінің тежелуіне әкеледі. Дүниежүзілік Банктің зерттеулеріне сәйкес, сыбайлас жемқорлық елдің ЖІӨ-нің жылдық өсімін айтарлықтай төмендетуі мүмкін, мұны 1-кестеден, 2020 жылдан 2022 жылға дейінгі кезеңде Қазақстан Республикасындағы жан басына шаққандағы ЖІӨ динамикасы бойынша байқауға болады [9].

Кесте 1 – Соңғы 3 жылдағы Қазақстандағы ЖІӨ

Жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнім			
	2020	2021	2022
Ағымдағы бағалардағы жалпы ішкі өнім, млн теңге ¹⁾²⁾	70 649 033,2	83 951 587,9	103 765 518,2
Доллар бағамы, 1 АҚШ доллары үшін теңге ³⁾	412,95	426,03	460,48
Жалпы ішкі өнім ағымдағы бағамен, миллион АҚШ доллары ³⁾	171 083,7	197 055,6	225 342,1
Халықтың орташа жылдық саны, адам	18 755 665	19 000 987	19 634 983
Жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнім, теңге ¹⁾	3 766 810,4	4 418 275,1	5 284 726,7

Жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнім, АҚШ доллары ^{2) 3)}	9 121,7	10 370,8	11 476,6
Жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнімнің НКІ, өткен жылға %-бен	96,2	103,0	99,9
Жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнімнің дефляторы, өткен жылға %-бен	104,3	114,0	119,9
<p>Ескертпе – зерттеу авторлармен құрастырылған</p> <p>¹⁾ - 1990-1992 жылдары миллион рубльмен есептелген, 1993 жылдан бастап - млн.теңге.</p> <p>²⁾ - жан басына шаққандағы ЖІӨ-ні АҚШ долларымен есептеу 1993 жылдан бастап жүргізіле бастады.</p> <p>³⁾ - АҚШ долларына аудару кезінде Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің орташа жылдық айырбас бағамы қолданылады.</p> <p>⁴⁾ - 2017 жылдан бастап ЖІӨ-нің өндіріс әдісімен есептеулері Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 8.08.2019 ж. №19215 тіркелген бақыланбайтын экономиканы бағалаудың жаңа әдістемесіне сәйкес жүргізілді.</p> <p>⁵⁾ - 2021 жылғы халықтың орташа жылдық саны бойынша деректер 2021 жылы жүргізілген халық санағының нәтижелері бойынша жаңартылды.</p>			

Сыбайлас жемқорлық елдің инвестициялық ахуалына айтарлықтай әсер етеді. Тікелей шетелдік инвестициялар (ары қарай – ТШИ) экономикалық дамудың маңызды көзі болып табылады, алайда сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі шетелдік инвесторлар үшін жағдайды айтарлықтай нашарлатады. Сыбайлас жемқорлық инвесторлар үшін белгісіздік пен тәуекелдерді тудырады, бизнес шығындарын арттырады және инвестициялардың ықтимал кірістілігін төмендетеді. Зерттеулер көрсеткендей, сыбайлас жемқорлық деңгейі жоғары елдер сыбайлас жемқорлық деңгейі төмен елдермен салыстырғанда ТШИ-ны айтарлықтай аз тартады. Сондай-ақ, сыбайлас жемқорлық схемаларымен бұрмалануы мүмкін ішкі инвестициялық ағындарды қарастырған жөн, мысалы, мемлекеттік келісімшарттар мен инвестициялар ашық емес жобаларға немесе жоғары лауазымды тұлғалармен байланысты компанияларға жіберілген кезде.

Екі жағдайда да сыбайлас жемқорлық пен экономикалық көрсеткіштер арасындағы байланысты зерттеу үшін халықаралық ұйымдар мен Transparency International сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі (ары қарай – ЖҚИ) және Дүниежүзілік Банктің ЖІӨ мен ТШИ статистикасы сияқты жаһандық экономикалық индекстердің деректері пайдаланылады. Бұл деректер сыбайлас жемқорлықтың елдердің экономикалық дамуына тікелей ғана емес, жанама салдарын да анықтай отырып, терең және көпжақты талдау жүргізуге мүмкіндік береді.

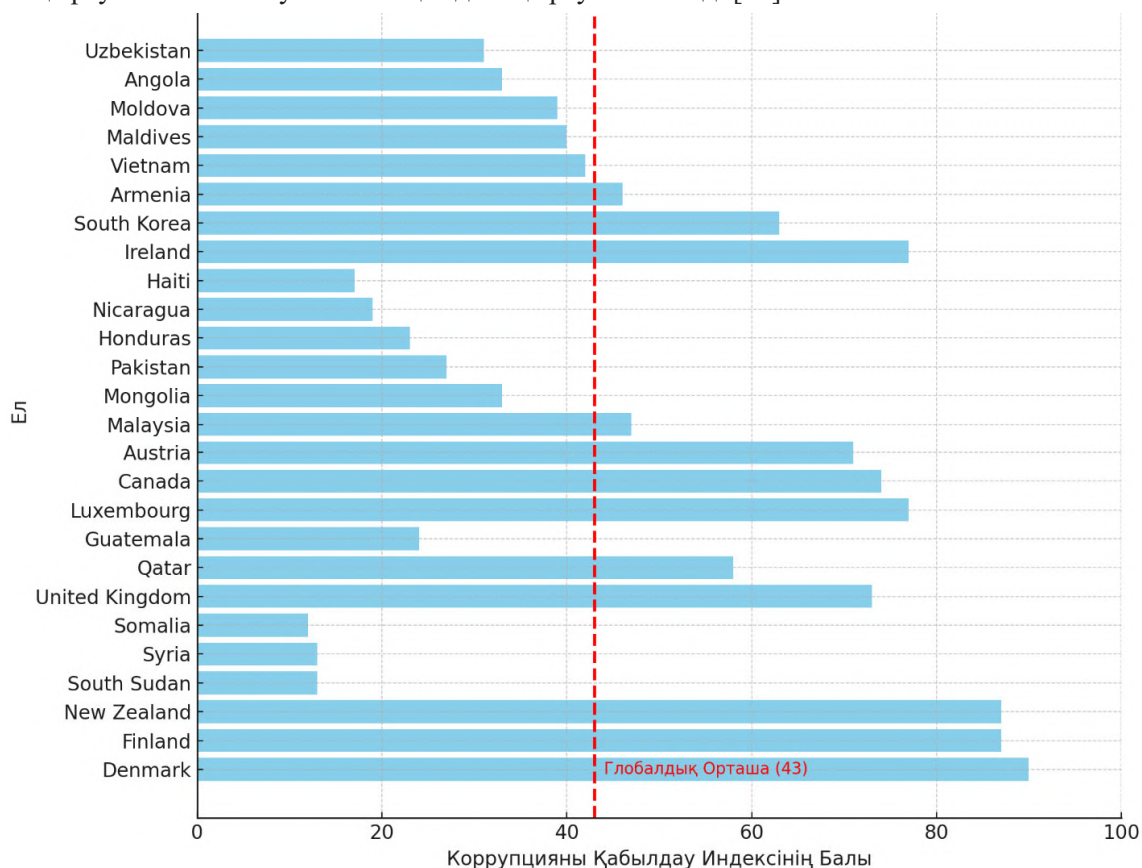
Бүгін Transparency International жариялаған 2022 жылғы сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі (ЖҚИ) әлемнің көптеген елдері әлі де сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте табысқа жете алмайтындығын көрсетеді: 2017 жылдан бастап олардың 95 % іс жүзінде ешқандай оң динамиканы көрсетпейді.

1-сурет 2022 жылы кейбір елдер үшін ЖҚИ ұпайларын көрсетеді. Графикта қай елдердің жоғары ұпай жинағаны (мысалы, Дания, Финляндия және Жаңа Зеландия) және төмен ұпай жинаған елдер (мысалы, Оңтүстік Судан, Сирия және Сомали), сондай-ақ олардың көрсеткіштерінде айтарлықтай өзгеріс болған елдер (мысалы, Ұлыбритания, Канада, Люксембург және басқалар) көрсетілген. Қызыл нүктелі сызық 43 ұпайдың жаһандық орташа ЖҚИ ұпайын көрсетеді [10].

Сыбайлас жемқорлық мемлекет қаражатының сыртқа шығуына және мемлекеттік шығыстардың тиімділігінің төмендеуіне әкеледі. Мемлекеттік қаржы саласындағы сыбайлас жемқорлық деңгейін бағалау мемлекеттік қаражатты бөлуді, келісім-шарттық тағайындауларды және бюджеттік қаражатты бөлуді талдауды қамтиды. Осы саладағы зерттеулер сыбайлас жемқорлық әрекеттерімен байланысты бюджеттік тікелей және жанама шығындарды анықтауға мүмкіндік береді.

Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік-экономикалық теңсіздікті күшейтеді, себебі ол көбінесе ресурстардың шағын топтың пайдасына тең емес бөлінуіне әкеледі. Бұл тұрғыда ол сыбайлас жемқорлықтың елдегі табыстарды бөлуге және кедейлік деңгейіне қалай әсер ететінін зерттейді. Бұл талдау әр түрлі әлеуметтік-экономикалық топтардағы табыс көрсеткіштері мен өмір сүру деңгейін салыстыруға негіз-

делген. Нигериядағы халықаралық Shell мұнай компаниясының пара алу мысалы бұл мәселені айқын көрсетеді. Мұндай жағдайда ел дамуы мен халықтың әл-ауқатының артуына ықпал ете алатын қомақты қаржы ресурстары жемқор шенеуніктердің қалтасына қайта бағытталды. Дүниежүзілік банктің 2019 жылғы деректеріне сәйкес, бұл халықтың 50 %-дан астамы өте кедейлікте өмір сүретін елде кедейліктің артуына және әлеуметтік теңсіздіктің артуына әкелді [11].

Сурет 1 – 2022 жылғы сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі баллдары

Ескертпе – зерттеу авторлармен құрастырылған

Бұл бағалау критерийлері сыбайлас жемқорлықтың ел экономикасына көп өлшемді әсерін түсінуге кешенді көзқарасты қамтамасыз етеді. Олар сыбайлас жемқорлықтың жағымсыз салдарын анықтап қана қоймай, оларды барынша азайту және алдын алу бойынша тиімді шараларды әзірлеуге мүмкіндік береді.

Сыбайлас жемқорлықтың экономикаға әсері тақырыбын зерттеуді жалғастыра отырып, бұл бөлім оның инвестициялық климатқа, сыртқы саудаға, мемлекеттік бюджетке және экономикалық өсуге, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық теңсіздікке әсерін талдауға арналады.

Сыбайлас жемқорлық елдің инвестициялық ахуалына айтарлықтай әсер етеді. Дүниежүзілік банк зерттеулеріне сәйкес, сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі бизнесті жүргізуге кететін шығындар мен тәуекелдердің өсуімен байланысты, бұл өз кезегінде елдің отандық және шетелдік инвесторлар үшін тартымдылығын төмендетеді. Пара түріндегі сыбайлас жемқорлық тосқауылдары, мемлекеттік саясаттың болжамсыздығы және анық емес заңнама экономикалық өсуге нұқсан келтіретін инвестициялық шешімдерге әсер етеді. Сыбайлас жемқорлықты капиталдың өнімі ретінде де қарастыруға болады. Капитал барлығын тауарға айналдырады, соның ішінде. мемлекеттік билік пен басқару қызметтерін коммерцияландыруға ұмтылады [12, 183 б.].

Сыртқы сауда саласында сыбайлас жемқорлық нарықтық тетіктердің және бәсекелестіктің бұрмалануына, нарықтарды монополиялау үрдісінің күшеюіне және жосықсыз бәсекеге әкелуі мүмкін. Бұл өз кезегінде экспорт пен импорт көлемінің төмендеуіне, тауарлар мен қызметтердің сапасының нашарлауына және соның салдарынан елдегі жалпы әл-ауқат деңгейінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Мемлекеттік бюджет жемқорлықтың негізгі құрбандарының біріне айналуға. Мемлекеттік сатып алулардағы сыбайлас жемқорлық схемалары, салық төлеуден жалтару және мемлекет қаражатын ысырап ету бюджет ресурстарының айтарлықтай шығынына әкеп соғады. Бұл мемлекеттік инвестициялар мен әлеуметтік бағдарламалардың тиімділігін төмендетеді, экономикалық өсу мен инфрақұрылымды дамыту мүмкіндіктерін шектейді. Қадағалау тәжірибесі көрсеткендей, сыбайлас жемқорлықтың ең көп зардап шеккен салалары мемлекеттік және муниципалдық меншікке билік ету, сондай-ақ бюджет қаражатының жұмсалуды болып табылады. Мемлекеттік және муниципалдық шарттарды жасау және орындау кезінде көптеген бұзушылықтарға жол беріледі [13]. Осылайша, сыбайлас жемқорлық мемлекеттік ресурстарды тиімді және ашық бөлуге кедергі келтіреді, оңтайлы емес инвестициялауға және мемлекеттік шығыстардың ұлғаюына әкеледі. Бұл мемлекеттік институттарға деген қоғамдық сенімге нұқсан келтіреді, мемлекеттік қызметтердің сапасына нұқсан келтіреді және тұрақты экономикалық өсу мен әлеуметтік даму мүмкіндіктерін төмендетеді.

Сыбайлас жемқорлыққа байланысты әлеуметтік-экономикалық даму да баяулайды. Халықаралық валюта қорының зерттеулері көрсеткендей, сыбайлас жемқорлық әлеуметтік теңсіздікті күшейте отырып, кірістерді бөлуді нашарлатады. Сыбайлас жемқорлықпен шиеленіскен ресурстар мен мүмкіндіктердің біркелкі бөлінбеуі әлеуметтік наразылықтың күшеюіне әкеледі және саяси тұрақсыздықты туғызуы мүмкін.

Сыбайлас жемқорлық халықтың әртүрлі топтарына пропорционалды емес әсер етеді. Қоғамның кей топтары көбінесе сыбайлас жемқорлық тәжірибесінен зардап шегеді, өйткені оларға Жемқор шеңбеуі монополиялаған негізгі қызметтер мен ресурстарға қол жеткізу қиынырақ. Бұл кедейлік пен әлеуметтік алып тастау мәселелерін күшейтеді.

Бұдан басқа, сыбайлас жемқорлық инвестициялық климатқа, сыртқы саудаға, мемлекеттік бюджетке және экономикалық өсуге әсер етіп, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық теңсіздікті күшейте отырып, елдің экономикалық қызметіне терең және көп қырлы әсер етеді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімді күрес және мемлекеттік басқарудағы ашықтық пен есептілікті нығайту елдегі экономикалық жағдайды едәуір жақсартып тұрақты дамуға ықпал етуі мүмкін.

Дүниежүзілік банк түрлі елдерде инновациялық тәсілдерді қолдана отырып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске белсенді қатысады. Замбияда тау-кен өнеркәсібі үшін әкімшілік деректердің сапасы мен қолжетімділігін жақсартып, минералдардың өндірістік-өткізу тізбегін бақылау үшін цифрлық платформа енгізілуде. Мадагаскарда 2016 жылдан бастап кеденшілермен жұмыс нәтижелері бойынша ақы төлеу туралы шарттарды және машиналық оқыту әдістерін қолдана отырып, салық төлеушілердің бірегей нөмірлері жүйесін енгізуді қоса алғанда, реформалар жүргізілуде. Уганда үкіметтегі ашықтықты қамтамасыз ететін және азаматтарға мемлекеттік қаражатты пайдаланудағы заңсыздықтар туралы жасырын түрде хабарлауға мүмкіндік беретін «Өз бюджетіңді біл» порталын құрды. Бұл бастамалар елдердің экономикалық дамуына үлес қоса отырып, ашықтықты арттыруға және сыбайлас жемқорлықпен күресуге бағытталған [14].

Сыбайлас жемқорлықтың экономикаға әсерін Transparency International және басқа да халықаралық ұйымдардың деректеріне негізделген сыбайлас жемқорлық деңгейі әртүрлі елдердің жағдайлық зерттеулерінен көре аламыз. Мысал ретінде сыбайлас жемқорлық деңгейі жоғары елдер мен сыбайлас жемқорлық деңгейі салыстырмалы түрде төмен елдер таңдалды, бұл олардың экономикалық көрсеткіштерін салыстырмалы талдауға мүмкіндік береді [15].

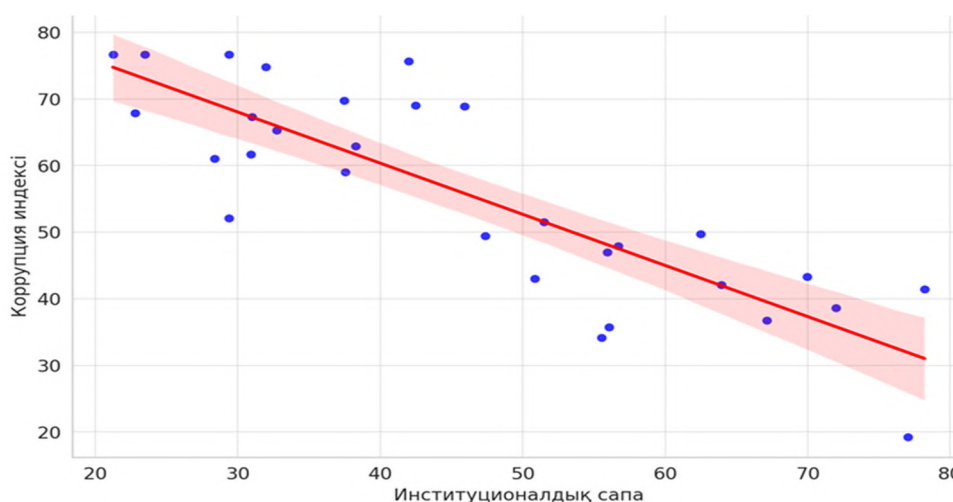
Қазіргі заманғы экономикалық және саясаттану әдебиетінде сыбайлас жемқорлық оны зерттеу мен оған қарсы іс-қимылға кешенді көзқарасты талап ететін көп қырлы және күрделі құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл саладағы ғылыми зерттеулер әртүрлі теориялық тәсілдерге негізделген, олардың

әрқайсысы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің себептері, салдары мен тетіктері туралы өзіндік көзқарасын ұсынады:

1. Сыбайлас жемқорлықты зерттеудегі негізгі бағыттардың бірі институционалдық талдау болып табылады. Дуглас Норт және Оливер Уильямсон сияқты зерттеушілер сыбайлас жемқорлық мінез-құлқына әсер ететін экономикалық ынталандырулар мен шектеулерді қалыптастырудағы институттардың рөлін атап көрсетеді. Бұл теорияға сәйкес, тиімді институттар мен ашық құқықтық жүйе сыбайлас жемқорлық деңгейін айтарлықтай төмендетуі мүмкін.

Төменде ұсынылған графикте (Сурет 2) институционалдық ортаның сапасы мен гипотетикалық деректер негізінде сыбайлас жемқорлық индексі арасындағы өзара байланыс айқын көрсетілген. Көріп отырғаныңыздай, институционалдық орта сапасының жақсаруымен (көлденең ось бойынша мәnnің артуы) сыбайлас жемқорлық индексінің төмендеуі (тік ось бойынша мәnnің төмендеуі) байқалады, бұл күшті институттардың сыбайлас жемқорлық деңгейінің төмендеуіне оң әсері туралы гипотезаны растайды. Осы қатынастың тенденциясын көрсететін регрессия сызығы екі айнымалы арасындағы кері пропорционалды байланысты растайды.

Сурет 2 – Институционалдық ортаның сапасына байланысты сыбайлас жемқорлық индексі
Ескертпе – зерттеу авторлармен құрастырылған

2. Рационалды таңдау теориясы. Гэри Беккер сияқты экономистер әзірлеген бұл теория сыбайлас жемқорлықты адамдардың ұтымды таңдауының нәтижесі ретінде қарастырады. Бұл модельге сәйкес, шенеуніктер мен бизнесмендер сыбайлас жемқорлық мәмілелерін күтілетін пайда тәуекелдерден және әлеуетті шығындардан, оның ішінде анықтау және жазалау ықтималдығынан асып түскен жағдайда жасайды;

3. Мәдени-тарихи көзқарас. Ғалымдар сыбайлас жемқорлық көбінесе қоғамның мәдени және тарихи дәстүрлерінен туындайтынын айтады. Бұл тұрғыда сыбайлас жемқорлық әрекеттерін өзгерту ұзақ мерзімді әлеуметтік және мәдени өзгерістерді талап етеді.

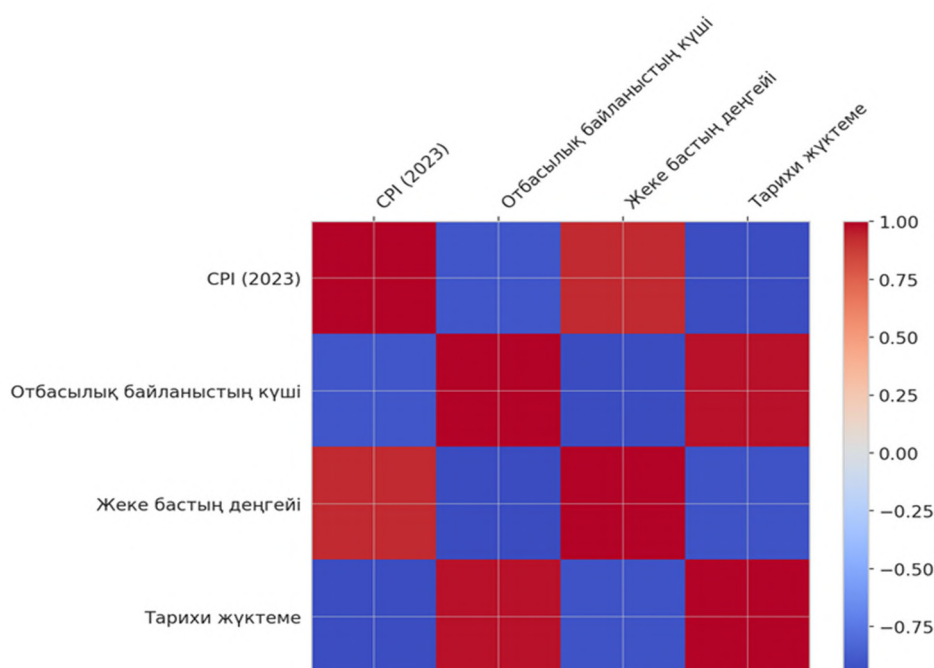
Сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі (CPI) мен мәдени факторлар арасындағы ұсынылған деректерді талдау (Сурет 3) бірнеше маңызды ескертулер жасауға мүмкіндік береді:

– CPI мен отбасылық байланыстардың беріктігі арасында күшті теріс корреляция (-0,90) бар, бұл күшті отбасылық байланыстар сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейімен байланысты болуы мүмкін екенін көрсетеді. Бұл отбасылық байланыстар маңызды рөл атқаратын қоғамдарда сыбайлас жемқорлық мінез-құлқын күшейтетін бейресми ықпал ету және блат желілері пайда болуы мүмкін;

– Жеке бастың деңгейі (0.92) CPI-мен оң корреляцияны көрсетеді, бұл индивидуалистік қоғамдарда сыбайлас жемқорлықты қабылдау деңгейі төмен болуы мүмкін екенін көрсетеді. Бұл мұндай қоғамдардағы сенім мен ашықтықтың жоғарылауымен, сондай-ақ бейресми келісімдер мен ұрыларға бейімділіктің төмендеуімен байланысты болуы мүмкін;

– Тарихи жүктеме сонымен қатар CPI-мен күшті теріс корреляцияны (-0,94) көрсетеді, бұл сыбайлас жемқорлықтың тарихи мұрасы және институционалдық дисфункциясы бар елдерде сыбайлас жемқорлықтың қабылданатын деңгейі жоғары екенін көрсетуі мүмкін.

Бұл нәтижелер әртүрлі елдердегі сыбайлас жемқорлық деңгейін қалыптастырудағы мәдени және тарихи факторлардың маңыздылығын көрсетеді. Мұндай талдаулар тереңірек себеп-салдар байланыстарын анықтауға және сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімді стратегияларды әзірлеу бағыттарын ұсынуға көмектеседі.

Сурет 3 – CPI мен мәдени факторлар арасындағы корреляция
Ескертпе – зерттеу авторлармен құрастырылған

4. Саяси-экономикалық модель. Сюзан Роуз-Акерман сияқты зерттеушілер әзірлеген бұл модель сыбайлас жемқорлықты саяси экономия контекстінде қарастырады. Бұл тәсіл саяси билік, экономикалық мүдделер және сыбайлас жемқорлық схемалары арасындағы байланыстарды талдайды [6, 93 б.].

Нақты деректермен талдауды көрсету үшін әртүрлі CPI деңгейлері және әртүрлі мәдени сипаттамалары бар бес елді таңдап, Transparency International компаниясының 2023 жылғы CPI деректерін және Герт Хофстедтің мәдени индекстерін қолданамыз.

Таңдалған елдер және олардың сипаттамалары:

- Дания – көбінесе CPI-де жоғары орын алады, индивидуализмнің жоғары деңгейі, биліктің төмен қашықтығы;
- Сингапур – жоғары CPI, индивидуализмнің орташа деңгейі, биліктің жоғары қашықтығы;
- Ресей – төмен CPI, индивидуализмнің орташа деңгейі, биліктің жоғары қашықтығы;
- Бразилия – орташа CPI, индивидуализмнің орташа төмен деңгейі, биліктің орташа жоғары қашықтығы;
- Швеция – жоғары CPI, индивидуализмнің жоғары деңгейі, биліктің төмен қашықтығы.

Мысалы, бізде осы елдер үшін индекстердің келесі мәндері бар делік (Кесте 2):

Кесте 2 – кей мемлекеттер үшін мәдени 2023 жылғы CPI деректері индекстердің көрсеткіштері

Мемлекет	2023 жылғы CPI	Жеке бастылық	Билік қашықтығы
Дания	88	74	18
Сингапур	85	20	74
Ресей	30	39	93
Бразилия	38	38	69
Швеция	89	71	31
Ескертпе – зерттеу авторлармен құрастырылған			

Осы деректерді негізінде корреляциялық талдау жасадық. Таңдалған елдер бойынша нақты деректер негізінде корреляциялық талдау мыналарды көрсетеді:

– 2023 жылғы CPI мен жеке бастылық арасында оң корреляция бар (0.43), бұл қоғамдағы жеке бастылықтың жоғары деңгейі сыбайлас жемқорлықты қабылдаудың төмен деңгейімен байланысты болуы мүмкін екенін көрсетеді. Бұл жеке бастылық деңгейі жоғары қоғамдарда бақылау мен ашықтықтың институционалдық тетіктері жақсы жұмыс істейді деген теорияға сәйкес келеді;

– 2023 жылғы CPI мен билік қашықтығы арасында күшті теріс корреляция бар (-0.75), бұл жоғары билік қашықтығы, яғни басшылық пен бағыныштылар арасындағы билік пен билікті бөлудегі үлкен айырмашылық сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейіне ықпал етуі мүмкін деген болжамды растайды;

– Жеке бастылық пен билік қашықтығы арасындағы корреляция да күшті және теріс (-0.87), бұл екі мәдени өлшем әр түрлі қоғамдарда бір-біріне қарама-қайшы келеді деген болжамды қолдайды.

Бұл нәтижелер әртүрлі елдердегі сыбайлас жемқорлықты түсіну мен талдаудағы мәдени және саяси факторлардың маңыздылығы, сондай-ақ Сюзан Роуз-Акерман әзірлеген сыбайлас жемқорлықтың саяси және экономикалық моделі бұл деректерді сыбайлас жемқорлық схемаларын және олардың қоғамдардың мәдени және институционалдық ерекшеліктерімен байланысын терең талдау үшін қалай пайдалана алатынын көрсетеді.

5. Психологиялық көзқарас. Соңғы жылдары сыбайлас жемқорлықтың психологиялық аспектілеріне көбірек көңіл бөлінуде. Бұл саладағы зерттеулер сыбайлас мінез-құлыққа ықпал ететін тұлғалық қасиеттерге, мотивацияларға және сенімдерге бағытталған.

2023 жылы CPI орташа әлемдік көрсеткіші 100-ден 43-ті құрады, бұл жаһандық деңгейде сыбайлас жемқорлыққа қатысты маңызды проблемаларды көрсетті.

Бұл тұрғыда Финляндия, Нигерия, Жапония, Венесуэла және Нидерланды сияқты әртүрлі CPI деңгейлері бар бес елдің тұрғындарының психологиялық сипаттамаларына салыстырмалы талдау жүргізу орынды болып көрінеді. Мұндай талдау халықтың психологиялық ерекшеліктері мен сыбайлас жемқорлық деңгейі арасындағы байланысты бағалауға мүмкіндік береді. Өзін-өзі бақылау деңгейі жоғары және тәуекелге бейімділігі төмен елдер CPI көрсеткіштерінің төмендеуін көрсетеді деп күту керек, бұл сыбайлас жемқорлықтың аз таралуын көрсетеді.

Осылайша, сыбайлас жемқорлықты зерттеудегі психологиялық және әлеуметтанулық тәсілдерді интеграциялау осы күрделі әлеуметтік құбылыстың тетіктерін түсінуге және оның алдын алудың тиімді стратегияларын әзірлеуге жаңа перспективалар ашады.

Сыбайлас жемқорлық деңгейі жоғары және төмен елдердің мысалдары:

1. Сыбайлас жемқорлық деңгейі жоғары, сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі бойынша рейтингі төмен елдер – мысалы, Африка мен Латын Америкасының кейбір елдері);

2. Сыбайлас жемқорлық деңгейі төмен елдер: Бұл индексте жоғары ұпай жинаған елдерге, мысалы, Скандинавия елдері (Дания, Швеция, Финляндия) кіреді.

Осы елдер топтарының экономикалық көрсеткіштерін салыстыра отырып, келесі тенденцияларды байқауға болады:

- Сыбайлас жемқорлық деңгейі төмен елдерде жан басына шаққандағы ЖІӨ жоғары болады. Бұл ресурстарды тиімдірек пайдаланумен, инвестицияның жоғары деңгейімен және дамыған жеке сектормен байланысты;

- Сыбайлас жемқорлық деңгейі төмен елдер ашық құқықтық жүйе мен тұрақты экономикалық жағдайдың арқасында шетелдік инвестицияларды көбірек тартады;

- Білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қамсыздандыру сияқты әлеуметтік дамудың жоғары көрсеткіштері әдетте сыбайлас жемқорлық деңгейі төмен елдерде байқалады;

- Сыбайлас жемқорлығы жоғары елдерде әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктің жоғары деңгейі жиі байқалады, ал сыбайлас жемқорлығы төмен елдерде бұл құбылыс аз байқалады.

Бұл салыстырмалы талдау сыбайлас жемқорлықтың елдердің экономикалық дамуы мен әлеуметтік тұрақтылығына кері әсерін тигізетінін растайды. Ол сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл экономикалық және әлеуметтік көрсеткіштердің жақсаруына әкелуі мүмкін екенін көрсетеді.

Сыбайлас жемқорлықтың экономикалық қызметтің әртүрлі аспектілеріне әсері туралы тұжырымдар:

Біріншіден, сыбайлас жемқорлық экономикалық дамуға теріс әсер етеді, мемлекеттік басқарудың нарықтық тетіктері мен тиімділігінің бұрмалануына әкеледі.

Екіншіден, сыбайлас жемқорлық әлеуметтік теңсіздік деңгейін арттырады, инвестициялық ахуалды бұзады, елдің шетелдік инвесторлар үшін тартымдылығын төмендетеді.

Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлық ресурстарды оңтайлы пайдаланбауға, өнімділіктің төмендеуіне және экономикалық өсудің баяулауына әкеледі.

АЛЫНҒАН НӘТИЖЕЛЕР (ҚОРЫТЫНДЫЛАР)

Зерттеу көрсеткендей, сыбайлас жемқорлық елдің экономикалық қызметіне жан-жақты және терең теріс әсер етеді. Бұған экономикалық өсудің баяулауы, инвестициялық ахуалдың нашарлауы және әлеуметтік теңсіздіктің күшеюі жатады. Мұндай тұжырымдар тұрақты экономикалық даму мен әлеуметтік әл-ауқатты қамтамасыз ету үшін сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бойынша тиімді стратегияларды әзірлеу және іске асыру қажеттігін көрсетеді.

Қосымша сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің мысалы ретінде Сингапурдың тәжірибесін келтіруге болады. 1959 жылы тәуелсіздік алғаннан бері ел айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Шенеуніктердің жалақысын көтеру және мемлекеттік қызметте меритократияға көшу сыбайлас жемқорлықтың төмендеуіне ықпал етті. Сондай-ақ, экономиканы реттеу және сыбайлас жемқорлыққа қарсы қуатты агенттік құру маңызды қадам болды. Саяси ерік-жігер мен шаралар кешенін қамтитын жүйелі тәсіл табысқа жетудің кілті болды.

Осыған ұқсас мысалдарға Гонконг, Грузия және аз дәрежеде Израиль жатады. Швеция мен АҚШ сияқты дамыған елдердің оқиғалары да сыбайлас жемқорлықпен күрес ұзақ және біртіндеп процесс болуы мүмкін екенін көрсетеді, оның ішінде баспасөз бостандығы, биліктің бөлінуі, саяси бәсекелестік және қоғамдық пікірдің ықпалы сияқты кешенді тәсіл қажет [16].

Сыбайлас жемқорлықтың экономикаға кері әсерін азайту бойынша ұсыныстар:

- Құқықтық жүйе мен мемлекеттік институттарды нығайту. Бұл сыбайлас жемқорлықпен күресу үшін құқықтық базаны қамтамасыз етеді және сыбайлас жемқорлық әрекеттеріне тиімді қарсы тұра алатын құрылымдарды құрады;

- Мемлекеттік басқарудағы ашықтық пен есептілікті арттыру. Мемлекеттік қызметтің ашықтығы және халық алдындағы есеп беруі сыбайлас жемқорлықтың алдын алудың негізгі элементтері болып табылады;

- Мінез-құлық нормасы ретінде сыбайлас жемқорлықты болдырмау, әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды өзгерту бойынша әлеуметтік-мәдени бастамаларды дамыту. Мұндай бастамалардың мақсаты мінез-құлық нормасы ретінде сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға әкелетін әлеуметтік нормалар

мен құндылықтарды өзгерту болып табылады. Бұған білім беру науқандары, әлеуметтік нормалар мен құндылықтар туралы хабардар болу, этикалық мінез-құлық стандарттарын әзірлеу және енгізу кіреді.

Болашақ зерттеу бағыттары бойынша ұсыныстар:

– Сыбайлас жемқорлықтың экономиканың жекелеген салаларына тигізетін әсерін егжей-тегжейлі зерделеу. Мұндай талдау сыбайлас жемқорлықтың энергетика, денсаулық сақтау, білім беру және т.б. сияқты әртүрлі салаларға қалай әсер ететінін анықтауға көмектеседі. Бұл зерттеу әр сектордағы сыбайлас жемқорлықтың дәрежесі мен салдарын толық түсіну үшін сапалық және сандық әдістерді қамтуы керек;

– Сыбайлас жемқорлыққа қарсы табысты халықаралық тәжірибелерді және оларды бейімдеу және әртүрлі елдерде қолдану мүмкіндіктерін зерделеу. Сыбайлас жемқорлықпен күресу үшін әртүрлі елдерде қолданылатын әртүрлі стратегиялар мен әдістерді зерттеу және салыстыру маңызды. Бұған заңнамалық базаны, институционалдық шараларды, қоғамдық және халықаралық қатысуды талдау кіреді. Бұл тәжірибелерді әртүрлі мәдени және саяси контексттерде бейімдеуге және қолдануға ерекше назар аудару керек;

– Сыбайлас жемқорлықтың таралуына немесе оның алдын алуға ықпал ететін әлеуметтік-мәдени факторларды талдау. Бұл зерттеу мәдени нормалардың, құндылықтардың және әлеуметтік үміттердің сыбайлас жемқорлыққа қалай әсер ететінін қарастыруы керек. Сыбайлас жемқорлыққа қандай факторлар ықпал ететінін және әртүрлі әлеуметтік-мәдени контексттерде оны азайту үшін қандай стратегиялар тиімді болуы мүмкін екенін түсіну маңызды.

Бұл бағыттар сыбайлас жемқорлық мәселесін жақсы түсінуге және оны жеңудің тиімді әдістерін әзірлеуге көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қасым-Жомарт Тоқаев Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері жөнінде кеңес өткізді [Электрондық ресурс] // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты [web-портал]. – 2022. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-soveshchanie-po-voprosam-protivodeystviya-korrupcii-1128> (Қарау уақыты: 25.07.2023).
2. Гендлер Г. Е., Паксюткин А.А. Типология форм коррупции // Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Серия: Общественные науки. 2006. – № S22. – С. 12-16.
3. Епифанова Н. Исследование коррупции на основе методов экономической теории // Вопросы экономики. – 2007. – № 1. – С. 33-44. – DOI: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2007-1-33-44>.
4. Шашкова А. В. Коррупция как проблема политической теории и практики // Вестник МГИМО. – 2015. – № 6(45). – С. 64-73.
5. Панзабекова А. Ж. Влияние социально-культурных факторов на формирование моделей восприятия коррупции // Социальная интеграция и развитие этнокультур в евразийском пространстве. – 2019. – № 1(8). – С. 158-169.
6. Rose-Ackerman S. The Economics of Corruption // Journal of Public Economics. – 1975, – № 2(4). – P. 187-203.
7. Eastern Europe and Central Asia. Kazakhstan. Corruption Perceptions Index [Электронды ресурс] // Transparency International [web-портал]. – 2022. – URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2022/index/kaz> (Қарау уақыты: 20.10.2023).
8. Background paper / prepared by the Secretariat on international action against corruption. A/CONF.169/14. – Vienna: UN, 1995. – 27 p.
9. Валовой внутренний продукт методом производства с выделением доли нефтегазового сектора в ВВП (2022 г.) [Электрондық ресурс] // Бюро национальной статистики РК [web-портал]. – 2023. – URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/national-accounts/publications/4960/> (Қарау уақыты: 03.08.2023).
10. Индекс восприятия коррупции за 2022 год свидетельствует о незначительном прогрессе в борьбе с коррупцией в условиях общемирового роста насилия [Электронды ресурс] // Transparency International

[web-портал]. – 2023. – URL: <https://www.transparency.org/ru/press/2022-corruption-perceptions-index-reveals-scant-progress-against-corruption-as-world-becomes-more-violent> (Қарау уақыты: 03.08.2023).

11. Module 1: What Is Corruption and Why Should We Care? // In Knowledge tools for academics and professionals. UNODC Module Series on Anti-Corruption. – Vienna: UNODC, 2023. – 51 p.

12. Колесников В. В. Криминогенность современных моделей экономики – источник глобального финансово-экономического кризис // Криминология: вчера, сегодня, завтра. – 2010. – № 1(18). – С. 163-191.

13. Севрук М., Наиболее поражены коррупцией сферы распоряжения государственным и муниципальным имуществом, а также расходования бюджетных средств... [Электронды ресурс] // Коммерческие вести [web-портал]. – 2020. – URL: <https://kvnews.ru/news-feed/117972> (Қарау уақыты: 27.11.2023).

14. Anticorruption Fact Sheet [Электронды ресурс] // The World Bank [web-портал]. – 2020. – URL: <https://www.worldbank.org/en/news/factsheet/2020/02/19/anticorruption-fact-sheet> (Қарау уақыты: 14.02.2023).

15. The ABCS of the CPI: How the corruption perceptions index is calculated [Электронды ресурс] // Transparency International [web-портал]. – 2021. – URL: <https://www.transparency.org/en/news/how-cpi-scores-are-calculated> (Қарау уақыты: 26.04.2023).

16. Другов М. Непобедимая коррупция: во сколько она обходится обществу и как ее лечить [Электронды ресурс] // Forbes.Ru [web-портал]. – 2020. – URL: <https://www.forbes.ru/obshchestvo/403071-nerobedimaya-korrupciya-vo-skolko-ona-obhoditsya-obshchestvu-i-kak-ee-lechit> (Қарау уақыты: 18.10.2023).

REFERENCES

1. Kasym-Zhomart Tokaev Sybajlas zhemkorlykka karsy is-kimyl maseleleri zhoninde kenes otkizdi. (2022). Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. Retrieved July 25, 2023, from <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-soveshchanie-po-voprosam-protivodeystviya-korrupcii-1128> (In Kazakh).

2. Gendler, G. E., & Paksyutkin, A. A. (2006). Tipologiya form korrupcii. Izvestiya vuzov. Severo-Kavkazskij region. Seriya: Obshchestvennye nauki, S22, 12-16 (In Russian).

3. Epifanova, N. (2007). Issledovanie korrupcii na osnove metodov ekonomicheskoy teorii. Voprosy ekonomiki, 1, 33-44. <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2007-1-33-44> (In Russian).

4. Shashkova, A. V. (2015). Korrupciya kak problema politicheskoy teorii i praktiki. Vestnik MGIMO, 6(45), 64-73 (In Russian).

5. Panzabekova, A. Zh. (2019). Vliyanie social'no-kul'turnyh faktorov na formirovanie modelej vospriyatiya korrupcii. Social'naya integraciya i razvitie etnokul'tur v evrazijskom prostranstve, 1(8), 158-169 (In Russian).

6. Rose-Ackerman, S. (1975). The Economics of Corruption. Journal of Public Economics, 2(4), 187-203.

7. Transparency International. (2022). Eastern Europe and Central Asia. Kazakhstan. Corruption Perceptions Index. Retrieved October 20, 2023, from <https://www.transparency.org/en/cpi/2022/index/kaz>.

8. United Nations. (1995). Background paper / prepared by the Secretariat on international action against corruption. A/CONF.169/14. Vienna: UN. 27 p.

9. Valovoj vnutrennij produkt metodom proizvodstva s vydeleniem doli neftegazovogo sektora v VVP (2022 g.). (2023). Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan. Retrieved August 3, 2023, from <https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/national-accounts/publications/4960/> (In Russian).

10. Transparency International. (2023). Indeks vospriyatiya korrupcii za 2022 god svidetel'stvuet o neznachitel'nom progresse v bor'be s korrupciej v usloviyah obshchemirovogo rosta nasiliya. Retrieved August 3, 2023, from <https://www.transparency.org/ru/press/2022-corruption-perceptions-index-reveals-scant-progress-against-corruption-as-world-becomes-more-violent> (In Russian).

11. UNODC. (2023). Module 1: What Is Corruption and Why Should We Care? In Knowledge tools for academics and professionals. UNODC Module Series on Anti-Corruption. Vienna: UNODC. 51 p.

12. Kolesnikov, V. V. (2010). Kriminogennost' sovremennykh modelej ekonomiki – istochnik global'nogo finansovo-ekonomicheskogo krizis. Kriminologiya: vchera, segodnya, zavtra, 1(18), 163-191 (In Russian)
13. Sevruk, M. (2020). Naibolee porazheny korrupciej sfery rasporyazheniya gosudarstvennym i municipal'nym imushchestvom, a takzhe raskhodovaniya byudzhetnyh sredstv... Kommercheskie vesti. Retrieved November 27, 2023, from <https://kvnews.ru/news-feed/117972> (In Russian).
14. Anticorruption Fact Sheet. (2020). The World Bank. Retrieved February 14, 2023, from <https://www.worldbank.org/en/news/factsheet/2020/02/19/anticorruption-fact-sheet>.
15. Transparency International. (2021). The ABCS of the CPI: How the corruption perceptions index is calculated. Retrieved April 26, 2023, from <https://www.transparency.org/en/news/how-cpi-scores-are-calculated>.
16. Drugov, M. (2020). Nepobedimaya korrupciya: vo skol'ko ona obhoditsya obshchestvu i kak ee lechit'. Forbes.Ru. Retrieved October 18, 2023, from <https://www.forbes.ru/obshchestvo/403071-nepobedimaya-korrupciya-vo-skolko-ona-obhoditsya-obshchestvu-i-kak-ee-lechit>.

THE IMPACT OF CORRUPTION ON THE ECONOMIC ACTIVITY OF THE COUNTRY

B. E. Aitzhanova^{1*}, Zh. Z. Oralbayeva¹, G. K. Zhanibekova¹

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Higher School of Economics and Business, Almaty, Republic of Kazakhstan

---

ABSTRACT

The purpose of the study: is to analyze the impact of corruption on the economic activity of the country, with special emphasis on two key aspects: social inequality and sustainable economic development. This study attempts to systematically examine how corrupt practices affect the distribution of economic resources and the capabilities of various social groups, as well as the ability of a country's economy to adapt to long-term challenges of sustainable development.

The study is aimed at identifying the mechanisms through which corruption has a negative impact on economic processes, leading to deepening social gaps and undermining the foundations of sustainable development. Particular attention is paid to the analysis of how corruption schemes can distort market incentives and resource allocation, thereby creating obstacles to innovation and the effective use of human and financial capital

Methodology: the use of quantitative and qualitative analysis, including analysis of statistical data, opinion polls and international reports.

Originality / value of the research: offering a new perspective on the mechanisms of corruption's impact on economic efficiency, investment climate and resource allocation

Findings: identification of the negative impact of corruption on economic growth, the investment climate, and the strengthening of social inequality. Recommendations on effective fight against corruption have been proposed.

Keywords: corruption, economic activity, social inequality, sustainable development, investment climate.

ВЛИЯНИЕ КОРРУПЦИИ НА ЭКОНОМИЧЕСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТРАНЫ

Б. Е. Айтжанова^{1*}, Ж. З. Оралбаева¹, Г. К. Жанибекова¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Высшая школа экономики и бизнеса,
Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования: заключается в анализе влияния коррупции на экономическую деятельность страны, с особым акцентом на два ключевых аспекта: социальное неравенство и устойчивое экономическое развитие. В рамках данного исследования предпринимается попытка систематического изучения того, как коррупционные практики влияют на распределение экономических ресурсов и возможности различных социальных групп, а также на способность экономики страны адаптироваться к долгосрочным вызовам устойчивого развития.

Исследование направлено на выявление механизмов, через которые коррупция оказывает негативное воздействие на экономические процессы, ведущие к углублению социального разрыва и подрыву основ устойчивого развития. Особое внимание уделяется анализу того, как коррупционные схемы могут исказить рыночные стимулы и аллокацию ресурсов, тем самым создавая препятствия для инноваций и эффективного использования человеческого и финансового капитала.

Методология исследования: использование количественного и качественного анализа, включая анализ статистических данных, социологических опросов и международных отчетов.

Оригинальность / ценность исследования: предложение нового взгляда на механизмы влияния коррупции на экономическую эффективность, инвестиционный климат и распределение ресурсов.

Результаты исследования: выявление негативного влияния коррупции на экономический рост, инвестиционный климат, и усиление социального неравенства. Предложено рекомендации по эффективной борьбе с коррупцией.

Ключевые слова: коррупция, экономическая деятельность, социальное неравенство, устойчивое развитие, инвестиционный климат.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ:

Айтжанова Бақытжамал Ерланқызы – 3-курс докторанты, Экономика және бизнес Жоғары мектебі, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: bktajtzanova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4803-9285>*

Оралбаева Жанар Закарияновна – экономика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Экономика және бизнес Жоғары мектебі, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: oralbaeva_zhanar@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0817-5756>.

Жанибекова Гаухар Калдановна – PhD, доцент м.а., Экономика және бизнес Жоғары мектебі, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, e-mail: gaukhar-k@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2262-5816>.